

# Katarzyna Kuligowska

---

## Kategoria słowotwórcza w strukturalizmie i w językoznawstwie kognitywnym : (na przykładzie kategorii nomina attributiva i nomina instrumenti)

---

Acta Neophilologica 16/1, 65-75

---

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej [bazhum.muzhp.pl](http://bazhum.muzhp.pl), gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

**Katarzyna Kuligowska**

Instytut Filologii Rosyjskiej

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

## KATEGORIA SŁOWOTWÓRCZA W STRUKTURALIZMIE I W JĘZYKOZNAWSTWIE KOGNITYWNYM (NA PRZYKŁADZIE KATEGORII *NOMINA ATTRIBUTIVA* I *NOMINA INSTRUMENTI*)

**Key words:** derivational category, classical categorization theory, prototype category, *nomina attributiva*, *nomina instrumenti*

Pojęcie kategorii słowotwórczej, choć od dawna uznawane za jedno z kluczowych terminów derywatologii, dopiero w kilku ostatnich dekadach znajduje się w centrum zainteresowania językoznawców. W badaniach strukturalistów znacznie więcej uwagi poświęcono pojęciem sposobu słowotwórczego, gniazda słowotwórczego, typu słowotwórczego oraz charakterystyce wzajemnych relacji konkretnych typów słowotwórczych. W wielu najbardziej istotnych dla słowotwórstwa słowiańskiego opracowaniach pojęcie kategorii słowotwórczej nawet się nie pojawia. Wspomnieć wystarczy choćby rosyjską gramatykę akademicką [Шведова 1980], słownik słowotwórczy Aleksandra Tichonowa [Тихонов 1985] czy monografie Alberta Bartoszewicza [Bartoszewicz 1970; Bartoszewicz 1972]. Nie oznacza to oczywiście całkowitego braku zainteresowania lingwistów tym zagadnieniem w XX wieku – zagadnieniem, które jednak nie zostało dogłębnie zanalizowane i jednoznacznie opisane. Schyłek XX wieku i początek wieku XXI to okres intensywnego rozwoju językoznawstwa kognitywnego, które wywarło bardzo duży wpływ również na sposoby opisu i badania zjawisk słowotwórczych. To właśnie postulaty kognitywizmu, między innymi zwrócenie uwagi na nierozzerwalny związek kategorii myślowych z kategoriami języka, wpłynęły na wzrost zainteresowania kategoriami słowotwórczymi i ich funkcjonowaniem w systemie językowym.

W naukowym piśmiennictwie polskim z czasów językoznawstwa strukturalnego zagadnienie kategorii słowotwórczej pojawia się między innymi za sprawą Witolda Doroszewskiego, Marii Brodowskiej-Honowskiej i Renaty Grzegorzczkowej.

Witold Doroszewski dokonuje klasyfikacji derywatów, biorąc pod uwagę wyłącznie element strukturalny i akcentuje: „nie możemy opierać słowotwórczego podziału wyrazów na ich znaczeniu realnym, lecz musimy skupić uwagę na ich budowie” [Doroszewski 1963a: 275]. Dalej czytamy: „Znaczenia właściwe wyrazom jako całościom, jako jednolitym znakom przedmiotów myśli, przenoszą nas w świat rzeczy, zadaniem zaś naszym jest klasyfikacja wyrazów, nie zaś ich desygnatów” [Doroszewski 1963a: 282]. Za podstawowe kryterium wydzielenia kategorii słowotwórczych badacz przyjmuje gramatyczny charakter wyrazu fundującego, a następnie relację formantu do podstawy słowotwórczej, z którą się łączy [Doroszewski 1962: 205–222]. Na tej podstawie wyróżnia w ramach grup derywatów odczasownikowych i odprzymiotnikowych formacje podmiotowe i orzeczeniowe. O nazwach narzędzi mówi: „*nomina instrumenti* o tyle tylko można traktować jako kategorię słowotwórczą, o ile zinterpretuje się ten typ nazw jako nieosobowe *nomina agentis*” [Doroszewski 1963b: 75]. Do kategorii *nomina attributiva* natomiast zalicza odprzymiotnikowe formacje podmiotowe, które jego zdaniem są nazwami o znaczeniu uintensywnionym, charakteryzującymi desygnat w sposób bardziej kategoriyczny w porównaniu z motywującymi je przymiotnikami, np. *leniwiec* vs. *leniwy* [Doroszewski 1963a: 302].

Maria Brodowska-Honowska w swoich badaniach przyjmuje kategorię słowotwórczą za nadrzędną jednostkę klasyfikacyjną, która w przeciwieństwie do kategorii onomazjologicznej nie jest całkowicie wyabstrahowana od materiału leksykalnego oraz w przeciwieństwie do typu słowotwórczego nie jest zbyt sformalizowana [Brodowska-Honowska 1967: 21]. Badaczka dokonuje podziału derywatów na kategorie, poczynając od wyodrębnienia trzech podstawowych części mowy (rzeczownik, czasownik, przymiotnik), a następnie wydzielenia w ich obrębie derywatów mutacyjnych (autorka nazywa je derywatami o funkcji strukturalnej) i modyfikacyjnych [Brodowska-Honowska 1967: 10–20]. Kolejny etap klasyfikacji polega na podziale derywatów na te, które pełnią funkcję wyłącznie syntaktyczną, np. *dobro*, *szarzeń*, i te o funkcji syntaktyczno-semantycznej, np. *chudzielec* [Brodowska-Honowska 1967: 10–20]. U podstaw podziału na kategorie słowotwórcze znajdują się, zdaniem autorki, gramatyczny charakter derywatu oraz gramatyczny charakter podstawy, czego konsekwencją jest klasyfikacja derywatów na mutacyjne i modyfikacyjne rzeczowniki, czasowniki i przymiotniki odczasownikowe, odprzymiotnikowe oraz odrzeczownikowe [Brodowska-Honowska 1967: 21–31]. Kategorie słowotwórcze „formalnie są nacechowane kategorialną wartością sufiksu (jako części mowy) i kategorialną wartością podstawy (jako części mowy); semantycznie opierają się na znaczeniach, które można by nazwać gramatycznymi o tyle, że znajdują w danym języku swój formalnie zadokumentowany wyraz zarówno w słowotwórstwie, jak i w składni” [Brodowska-Honowska 1967: 23–24]. Do kategorii *nomina instrumenti* M. Brodowska-Honowska zalicza więc wyłącznie derywaty odczasownikowe, zaś kategorię *nomina attributiva* tworzą, jej zdaniem, wyłącznie derywaty odprzymiotnikowe. Rzeczowniki odrzeczownikowe badaczka zalicza do formacji granicznych, które pod względem funkcyjnym są pokrewne z derywatami rzeczownikowymi o funkcji semantyczno-syntaktycznej, natomiast pod względem formalnym zbliżają się do derywatów modyfikacyjnych [Brodowska-Honowska 1967: 17–25].

Renata Grzegorzczkova kategorię słowotwórczą definiuje jako „klasę wyrazów mających tę samą wartość kategoriałną”, która wynika z obecności formantów o tej samej funkcji, a co za tym idzie – z posiadania pewnego wspólnego elementu znaczeniowego [Grzegorzczkova 1981: 23–24]. Wartość kategoriałna jest tu rozumiana jako uogólnione znaczenie słowotwórcze derywatu, przy czym określenie poziomu tego uogólnienia może stwarzać badaczom pewne trudności. W zestawie kategorii słowotwórczych derywatów polskich kategoria nazw narzędziowych (nazw środków czynności) pojawia się zarówno w obrębie derywatów odczasownikowych, jak i odrzeczownikowych. Podobnie zresztą zostały potraktowane nazwy nosicieli cech, które widnieją w zestawie derywatów odprzymiotnikowych i derywatów odrzeczownikowych [Grzegorzczkova, Laskowski, Wróbel 1984: 333–335]. Kategoria *nomina instrumenti* została ujęta przez R. Grzegorzczkova szeroko, zaliczono bowiem do niej proste narzędzia, urządzenia i maszyny, jak i substancje służące do wykonywania czynności. Badaczka zwraca uwagę na liczne wypadki neutralizacji różnicy między nazwami wykonawców czynności i nazwami narzędzi, co dotyczy przede wszystkim nazw skomplikowanych urządzeń, które mogą działać samodzielnie bez udziału człowieka, np. *spychacz*, *uszczelniacz*, *izolator* [Grzegorzczkova, Laskowski, Wróbel 1984: 335, 352–353]. Nazwy o charakterze granicznym występują także w kategorii *nomina attributiva*, a należą do nich takie odrzeczownikowe derywaty, których podstawy słowotwórcze nazywają stany. Jednak w omawianej klasyfikacji nie występuje grupa odczasownikowych nazw subiektów cech, do których można by zaliczyć takie rzeczowniki jak: *potakiwacz*, *krzykacz*, *donosiciel*. Trudność sprawia ponadto wytyczenie ostrej granicy między odrzeczownikowymi nazwami zwolenników idei, poglądów itp. a nazwami nosicieli cech, kiedy motywujący rzeczownik nie nazywa kierunku czy zespołu poglądów, a określoną postawę życiową, np. *optymiści*, *cynik* [Grzegorzczkova, Laskowski, Wróbel 1984: 380]. Czyż nie podobnie ma się rzecz z nazwami amatorów i niektórymi nazwami posiadaczy, jak choćby *dyskotekowicz*, *teatroman*, *koniarz*, *psiwarz*?

Swoje wątpliwości dotyczące przedstawionego sposobu klasyfikacji derywatów wyraża Waław Cockiewicz. Proponuje on zastosowanie klasycznej metody analizy składnikowej znaczenia do analizy nazw agentywnych i nazw nosicieli cech [Cockiewicz 2001: 53–62]. Formuluje następujące kryterium odróżnienia obu grup derywatów: „jeżeli w strukturze znaczenia kategoriałnego derywatu argument, będący semantycznym korelatem formantu słowotwórczego, nie wchodzi w bezpośredni stosunek z predykatem stanowiącym korelat podstawy słowotwórczej [jak w przypadku nazw typu *pisarz* – ‘ten, kto pisze’], lecz ten ostatni zdominowany jest przez inny (modalny) predykat, niemający w strukturze formalnej wyrazu osobnego korelatu, to taki derywat nie należy do kategorii *nomina agentis*, lecz do kategorii *nomina attributiva*” [np. *łgarz* – ‘ten, kto **ma zwyczaj** łgać’; *schlebiacz* – ‘ten, kto **lubi** schlebiać’]. Badacz podkreśla jednocześnie, że o przynależności dewerbalnego derywatu do kategorii *nomina agentis* bądź *nomina attributiva* często decyduje aktualne znaczenie kontekstowe [Cockiewicz 2001: 59–61].

Niezmiernie istotny wkład w XX-wieczne badania systemów słowotwórczych wniosła monografia Miloša Dokulila [Dokulil 1979]. Badacz ten definiuje pojęcie kategorii

słowotwórczej poprzez odniesienie do definicji typu słowotwórczego, który cechuje określona ogólna struktura onomazjologiczno-semantyczna, ogólna formalna struktura słowotwórcza oraz określony formant. Kategoria słowotwórcza natomiast abstrahuje od określonych środków derywacyjnych. Określają ją dwie pierwsze z wymienionych cech konstytutywnych. Autor *Teorii derywacji* wyraźnie różnicuje pojęcia kategorii słowotwórczej i kategorii onomazjologicznej. Ta ostatnia charakteryzuje się wyższym stopniem uogólnienia i opiera się wyłącznie na onomazjologiczno-semantycznej strukturze nazwy [Dokulil 1979: 107–108]. Zatem, zgodnie z założeniami teorii M. Dokulila, nazwy narzędzi oraz nazwy nosicieli cech znajdują się na płaszczyźnie kategorii onomazjologicznej, kategorie słowotwórcze natomiast tworzą klasy derywatów charakteryzujące się jednością leksykalno-gramatycznego charakteru podstawy, czyli przykładowo odprzymiotnikowe *nomina attributiva* lub odczasownikowe *nomina instrumenti* [Dokulil 1979: 104–106].

Definicja zawarta w *Encyklopedii językoznawstwa ogólnego* zawiera trzy cechy konstytuujące kategorię słowotwórczą: gramatyczna charakterystyka podstawy słowotwórczej, charakter relacji między wyrazem motywującym i motywowanym oraz określony zespół środków słowotwórczych, jednak jej autorzy podkreślają, że „brak jednoznacznych kryteriów określających dopuszczalną zmienność funkcjonalnych i strukturalnych właściwości jednostek leksykalnych w ramach jednej k. s. sprawia, iż w praktyce istnieje znaczna dowolność w sposobach klasyfikacji zasobu słownikowego na k. s.” [Polański 1999: 292].

Szczegółowego przeglądu stanowisk radzieckich i rosyjskich językoznawców w sprawie kategorii słowotwórczej dokonały dwie rosyjskie badaczki – Galina Bieliakowa oraz Wiera Kosowa [zob. Белякова 2007; Косова 2010: 199–212]. Obie zgodnie podkreślają, że zagadnienie kategorii słowotwórczej nurtowało badaczy już na początkowych etapach rozwoju słowotwórstwa i wskazują na prace Wiktora Winogradowa, w których wyraźnie zostały podkreślone związki kategorii słowotwórczych z gramatyką oraz wpływ kategorii gramatycznych i leksykalnych na kategorie słowotwórcze. O najwcześniejszych użyciach terminu „kategoria słowotwórcza” w naukowym piśmiennictwie rosyjskim pisze G. Bieliakowa, wymieniając prace Mikołaja Kruszewskiego, Wasilija Bogorodickiego, Ołeksandra Potebni, Michaiła Pokrowskiego, i jednocześnie wyraźnie zaznaczając, że badacze ci stosowali ten termin w sposób niejednoznaczny [Белякова 2008: 71].

Ważny wkład w badania mające na celu określenie miejsca kategorii słowotwórczej w systemie języka wniosła monografia Olgi Rewziny poświęcona rzeczownikom sufiksalnemu w językach słowiańskich. W swej pracy autorka posługuje się określeniem „pole słowotwórcze” [Ревзина 1969]. Termin ten jest rozumiany jako zestaw sufiksów przekazujących derywatowi to samo uogólnione znaczenie słowotwórcze oraz wiązkę znaczeń określonych kategoriami gramatycznych, to jest kategorii liczby i kategorii żywotności [Ревзина 1969: 10]. W grupie rzeczowników można zatem wyodrębnić pole działacza, obejmujące swoim zakresem rzeczowniki żywotne z nazwami zwierząt włącznie, pole czynności i stanu, obejmujące *nomina abstracta* i *nomina actionis*, oraz pole przedmiotowe, w którym można wyodrębnić dwa subpola – wyrazy ze znaczeniem miejsca i narzędzia czynności [Ревзина 1969: 11].

Autorami innych znaczących dla rosyjskiej derywatologii lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku prac są między innymi Igor Ułuchanow, Elena Ziemskaja, Elena Kubriakowa, Ruben S. Manuczarian i Julija Azarch [zob. Белякова 2008; Косова 2010]. Przegląd poglądów naukowych dotyczących teorii kategorii słotwórczej pozwala na wskazanie punktów spornych oraz zagadnień, które do dzisiaj są przedmiotem dyskusji językoznawców, a mianowicie:

- zagadnienie przynależności podstaw słotwórczych derywatów do tej samej części mowy,
- poziom uogólnienia znaczenia słotwórczego derywatów,
- możliwość rozpatrywania w ramach jednej kategorii słotwórczej derywatów powstałych różnymi sposobami,
- zagadnienie adekwatności samego terminu „kategoria słotwórcza” [Белякова 2007: 29–34].

Niektórzy badacze są zdania, że derywaty należące do jednej kategorii powinny być tworzone tym samym sposobem słotwórczym (między innymi M. Dokulil, I. Ułuchanow), inni natomiast zgadzają się, by do jednej kategorii włączyć derywaty tworzone różnymi sposobami słotwórczymi (R. Manuczarian, Z. Wołockaja, E. Ziemskaja). Bieliakowa nie zgadza się z tym drugim stanowiskiem, argumentując, że zaliczenie do kategorii słotwórczej jedynie derywatów powstałych tym samym sposobem słotwórczym pozwala na dokładniejszą analizę materiału językowego [Белякова 2007: 29]. Jednocześnie dla klasy wyrazów obejmującej derywaty o wspólnym znaczeniu słotwórczym, a powstałych różnymi sposobami, proponuje termin „hiperkategoria” (np. klasa nazw o znaczeniu lokatywnym powstałych sposobem sufiksalnym, prefiksalnym, prefiksalno-sufiksalnym itd.), zaś grupę derywatów o różnym poziomie uogólnienia znaczenia słotwórczego nazywa superkategorią (np. superkategoria „przedmiot”, która obejmuje między innymi kategorie nazw lokatywnych oraz nazw narzędzi [Белякова 2007: 31–32]. Za najbardziej udany termin oznaczający klasę derywatów podrzędną w stosunku do kategorii słotwórczej Bieliakowa uznaje termin „subkategoria”, który może wskazywać na strukturę formalną danej klasy wyrazów (formalna subkategoria derywatów tworzonych od tej samej części mowy, np. odadiektywne *nomina attributiva*) lub identyczność uogólnionego znaczenia słotwórczego derywatów (subkategoria semantyczna, np. nieosobowe *nomina agentis*) [Белякова 2007: 34].

Na schyłek XX wieku i początek XXI wieku przypada intensywny rozwój językoznawstwa kognitywnego, który, jak pisze Krystyna Waszakowa, „z centralnym dla tego kierunku zadaniem opisu sposobów kategoryzacji świata przez umysł poznający, pozwalającej dotrzeć do struktury pojęciowej, leżącej u podstaw procesów poznawczych umysłu, stworzył także nowe perspektywy dla interpretacji zjawisk słotwórczych” [Waszakowa 1996: 286]. Potwierdzają to liczne w ostatnich dekadach publikacje z zakresu derywatologii, w których coraz częściej podejmowane jest zagadnienie zapomnianej na jakiś czas przez lingwistów kategorii słotwórczej.

Jednym z podstawowych założeń językoznawstwa kognitywnego jest teoria prototypowości, którą Dirk Geeraerts nazywa „kamieniem węgielnym” (*cornerstone*) tego

kierunku [Geeraerts 1989: 591]. Badacz jest zdania, że teoria ta rozwiązuje szereg problemów, które były pomijane przez strukturalistów, ale podkreśla także trudność zdefiniowania prototypowości, która sama w sobie jest conceptem prototypowym [Geeraerts 1989: 592]. Do najistotniejszych elementów definicji prototypowości należą następujące założenia:

- kategorie prototypowe nie są definiowane poprzez zestaw cech wystarczających i koniecznych;
- kategorie mają strukturę radialną, na którą składają się powiązane ze sobą i pokrywające się znaczenia, pozostające w relacji podobieństwa rodzinnego (*family resemblance*);
- przynależność elementów do kategorii prototypowej może być stopniowalna;
- kategorie prototypowe nie mają ostrych granic, są kategoriami rozmytymi [Geeraerts 1989: 592].

Teoria kategorii prototypowych została wykorzystana również w badaniach derywatologów. Opinie wielu zachodnich językoznawców na temat granic kategorii słowotwórczych w świetle językoznawstwa kognitywnego zaprezentowano w publikacji Aleksandry Kalagi, pracy dotyczącej podejmowanego wielokrotnie przez lingwistów zagadnienia rozgraniczenia kategorii *nomina agentis* i *nomina instrumenti* [Kalaga 2007: 51–59].

Próbę wyznaczenia kryteriów przynależności rzeczowników do kategorii nazw agentywnych podejmuje także Izchak M. Schlesinger, który konfrontuje gramatykę przypadku Charlesa J. Fillmore’a z własnymi przemyśleniami, badając status leksemów w kontekście zdaniowym [Schlesinger 1989: 189–210]. Schlesinger nie zgadza się, by nazwy przedmiotów automatycznie włączać do kategorii narzędzi i stwierdza, że jeśli w zdaniu nie pojawia się wykonawca czynności lub jeśli uwaga nie jest skierowana na wykonawcę czynności, nazwa narzędzia może być traktowana jak nazwa agentywna, np.:

*The stick hit the horse.*

*The World War II mine wounded him when he stepped on it.*

[Schlesinger 1989: 189–192].

Badacz podkreśla, że przyjęcie tezy o stopniowalnej przynależności elementów do danej kategorii pozwala na włączenie wielu nazw instrumentalnych do kategorii *nomina agentis*, w której to kategorii zajmują one miejsce peryferyjne. Analiza nazw środków czynności pokazuje, że lepszymi przykładami nazw agentywnych są nazwy skomplikowanych maszyn i mechanizmów w odróżnieniu od nazw narzędzi prostych, ponieważ skupiają one uwagę bardziej na sobie niż na działaczu, który je obsługuje, np.:

*The crane picks up the crate.*

*The fork picks up the potato,*

a im bardziej skomplikowane jest dane urządzenie, tym bliższe zajmuje miejsce w relacji do prototypowego centrum kategorii. Co więcej, Schlesinger uważa, że cecha żywotność/nieżywotność nie jest właściwym kryterium rozgraniczenia obu problematycznych kategorii, bowiem do *nomina instrumenti* można niekiedy zaliczyć rzeczowniki żywotne, jak w następujących przykładach:

*They used fraternity boys to get the building painted.*

*Nixon used Agnew to promote his own view.*

[Schlesinger 1989: 193–194]

Na gruncie polskim najbardziej znaczącymi pracami z dziedziny derywatologii w ujęciu kognitywnym są prace wspomnianej już Renaty Grzegorzczkovej, Bogdana Szymanka [Grzegorzczkova, Szymanek 1993; Szymanek 1988], Krystyny Waszakowej [Waszakowa 1996; Waszakowa 1998] i Jadwigi Puzyniny [Puzynina 1994].

Szymanek i Grzegorzczkova podkreślają, że dla kognitywistów kategorie słowotwórcze to podstawowe pojęcia, za pomocą których człowiek ujmuje świat, wyrażane w sposób nieregularny i nieobligatoryjny, ale za pomocą określonych wykładników, w odróżnieniu od kategorii gramatycznych, wyrażanych w sposób regularny i obowiązkowy [Grzegorzczkova, Szymanek 1993: 463]. Rozważając zagadnienie określenia zakresu kategorii słowotwórczych, badacze postulują zastosowanie ujęcia uogólniającego. Waszakowa zauważa, że przy zastosowaniu kognitywnego podejścia w badaniach słowotwórczych znika problem nieostrości granic między wieloma kategoriami, między innymi znajdującymi się w centrum naszego zainteresowania kategoriami *nomina attributiva* i *nomina agentis*, a także *nomina instrumenti* i *nomina agentis*, który „tu daje się wytłumaczyć jako rezultat odmiennego wyprofilowania tej samej bazy kognitywnej na różnych »poziomach« opisu języka” [Waszakowa 1996: 291].

W monografii B. Szymanka tezę o największej wadze dla współczesnej derywatologii jest przekonanie, że kategorie leksykalno-słowotwórcze są zakorzenione w podstawowych conceptach poznawczych, czyli tak zwanych *cognitive grounding conditions* [Szymanek 1988: 93]. Badacz przedstawia zestaw 25 najważniejszych kategorii kognitywnych, do których zalicza między innymi obiekt, substancję, osobę, liczbę, działacza oraz narzędzie, zaznaczając jednocześnie, że przynależność do wspomnianego zestawu dwóch ostatnich kategorii jest dla wielu sprawą dyskusyjną [Szymanek 1988: 92].

Szymanek podejmuje próbę zdefiniowania prototypowej kategorii słowotwórczej, wykorzystując do tego cechy dwójakiego charakteru: ogólne, niezależne od języka oraz *stricte* językowe, powiązane ze składniowymi, semantycznymi, leksykalnymi i morfologicznymi właściwościami danego systemu językowego [Szymanek 1988: 115–116]. Za najważniejszą cechę prototypowej kategorii słowotwórczej badacz uznaje zakorzenienie w koncepcie kognitywnym i podkreśla, że w restrykcyjnej wersji teorii prototypu jest to cecha konieczna w odróżnieniu od pozostałych cech. Przyjęcie bardziej liberalnej wersji teorii prototypu dopuszcza sytuację, w której warunek zakorzenienia w koncepcie kognitywnym nie jest spełniony, ale badana kategoria słowotwórcza posiada szereg pozostałych prototypowych atrybutów. Przykładem takiej kategorii mogą być nazwy istot młodych [Szymanek 1988: 116–118]. Pozostałe cechy, którymi powinna charakteryzować się prototypowa kategoria słowotwórcza, są konsekwencją wskazanej podstawowej właściwości. Są to:

- odniesienie do rzeczywistości psychologicznej,
- ogólność konceptu kognitywnego,
- semantyczna jednolitość i regularność derywatów,



- produktywność,
- mutacyjna funkcja derywatów danej kategorii,
- taka sama charakterystyka gramatyczna wyrazów motywujących.

Cechy morfologiczne można podzielić na wewnątrzkategorialne, czyli liczebność kategorii oraz ilość wykładników formalnych, i zewnętrzne, czyli charakter relacji pomiędzy poszczególnymi kategoriami [Szymanek 1988: 115–116]. Należy pamiętać, że przedstawione cechy konstytuują prototyp kategorii słowotwórczej i nie każda kategoria musi posiadać cały ich zestaw. Biorąc pod uwagę prototypowe atrybuty kategorii słowotwórczej zaproponowane przez Szymanka, można uznać, że kategorie *nomina attributiva* i *nomina instrumenti* są kategoriami w dużym stopniu prototypowymi, bowiem spełniają zdecydowaną większość opisanych warunków.

Na nowe perspektywy, które pojawiły się w związku z kognitywnym sposobem interpretacji zagadnień słowotwórczych, nie pozostali obojętni również językoznawcy rosyjscy. Pojęcie kategorii słowotwórczej stało się obiektem zainteresowania wielu współczesnych derywatologów, o czym świadczą liczne publikacje i rozprawy na ten temat, jak choćby wspomniane prace Bieliakowej i Kosowej, jak również Wioletty Griaznowej [Грязнова 1993], Tatiany Borisowej [Борисова 2000], Natalii Tołstowej [Толстова 2006], oraz konferencje poświęcone wspomnianym zagadnieniom, o których pisze Kosowa [Косова 2010: 205–206].

Będącą w centrum naszego zainteresowania kategorią *nomina instrumenti* zajmuje się w swej monografii Natalia Tołstowa [Толстова 2006]. W obrębie danej kategorii autorka analizuje sufiksalne derywaty o znaczeniu instrumentalnym, motywowane czasownikami oraz rzeczownikami. Stosując analizę komponentową, Tołstowa w ramach badanej kategorii wyodrębnia subkategorie nazw narzędzi rolniczych, nazw narzędzi codziennego użytku oraz nazw narzędzi stosowanych w przemyśle, a wymienione subkategorie dzieli na grupy leksykalno-semantyczne, przykładowo ręczne narzędzia rolnicze i maszyny rolnicze. Przyjęta zostaje tu zatem taka koncepcja kategorii, której komponenty należą do niej w mniejszym lub większym stopniu; akceptuje się także pochodzenie derywatów należących do jednej kategorii od podstaw słowotwórczych o różnym charakterze gramatycznym, choć autorka pomija w swym badaniu nazwy narzędzi tworzone od przymiotników lub związków wyrazowych (uniwerбаты), typu: *karuzelówka* ('tokarka karuzelowa'), *stalówka* ('elastyczna linijka stalowa'), *взрывчатка* ('взрывчатое вещество'), *врубовка* ('врубовая машина').

Rozważania derywatologów na temat pojęcia kategorii słowotwórczej, przedstawione w niniejszym artykule jedynie w zarysie, pokazują, że jest to zagadnienie złożone, z którym wciąż wiąże się wiele kwestii spornych. Jedną z najważniejszych jest ustalenie zakresu tego pojęcia. W świetle językoznawstwa strukturalnego warunkiem istnienia samodzielnej kategorii słowotwórczej było posiadanie przez nią określonych wyspecjalizowanych wykładników formalnych oraz uogólnione znaczenie słowotwórcze derywatów czy też podobne relacje między pojęciami ogólnymi, typu: czynność, subiekt, cecha, okoliczność [Waszakowa 1996: 287]. Kryterium formalne z czasem zastąpił czynnik semantyczny, który, jak podkreśla Krystyna Kleszczowa, wystarcza dla wyodrębnienia

samodzielnej kategorii słowotwórczej, przy założeniu, że „kategoria słowotwórcza to zespół jednostek, których identyczność funkcji niekoniecznie musi (choć może) przejawiać się poprzez strukturalne wykładniki, lecz może być weryfikowana na innym poziomie języka, np. w planie syntaktyczno-semantycznym” [Kleszczowa 1981: 23]. Językoznawstwo kognitywne pozwala na ujęcie kategorii słowotwórczych jako „klasy zjawisk wywodzonych od podstawowych kategorii pojęciowych, w których są zakorzenione” [Waszakowa 1996: 287], a zastosowanie propagowanej przez kognitywistów teorii prototypu sprawia, że kategorie przestają być definiowane za pomocą cech koniecznych i wystarczających, lecz są charakteryzowane poprzez pryzmat posiadania mniejszej lub większej liczby atrybutów. W związku z powyższym do kategorii nazw narzędzi można zaliczyć derywaty odprzymiotnikowe, a do nazw atrybutywnych – derywaty dewerbalne, przy założeniu, że zajmują one peryferyjne miejsca tych kategorii. Jednocześnie badacze zgodnie podkreślają, że dokonania strukturalistów znacząco ułatwiają opis zestawu kategorii słowotwórczych poszczególnych języków, a nowa interpretacja zjawisk słowotwórczych nie przekreśla i nie podważa dotychczasowego dorobku derywatologów. Jak pisał Doroszewski jeszcze w 1962 roku, „bez uporządkowanego słowotwórstwa nie ma uporządkowanej semantyki” [Doroszewski 1962: 210].

### Bibliografia

- Bartoszewicz, A. (1970). *Суффиксальное словообразование существительных в русском языке новейшей эпохи (на материале новообразований после 1940 года)*. Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza.
- Bartoszewicz, A. (1972). *История суффиксальной отсубстантивной деривации существительных в русском литературном языке (nomina concreta ot nomina concreta)*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza.
- Brodowska-Honowska, M. (1967). *Zarys klasyfikacji polskich derywatów*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN.
- Cockiewicz, W. (2001). *Jak odróżnić działacza od nosiciela cechy?* W: *Studia językoznawcze. Dar przyjaciół i uczniów dla Zofii Kurzowej*. Kraków: Universitas, s. 53–62.
- Dokulil, M. (1979). *Teoria derywacji*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Doroszewski, W. (1962). *Kategorie słowotwórcze*. W: *Studia i szkice językoznawcze*. Warszawa: PWN, s. 205–222.
- Doroszewski, W. (1963a). *Podstawy gramatyki polskiej. Część I*. Warszawa: PWN.
- Doroszewski, W. (1963b). *Syntaktyczne podstawy słowotwórstwa*. Z polskich studiów slawistycznych. Seria 2. Językoznawstwo. Warszawa.
- Geeraerts, D. (1989). *Introduction: Prospects and problems of prototype theory*. *Linguistics* 29, s. 587–612.
- Grzegorzczkowska, R. (1981). *Zarys słowotwórstwa polskiego. Słowotwórstwo opisowe*. Wyd. 4 popr. Warszawa: PWN.
- Grzegorzczkowska, R., Laskowski, R., Wróbel, H. (1984). *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*. Warszawa: PWN.
- Grzegorzczkowska, R., Szymanek, B. (1993). *Kategorie słowotwórcze w perspektywie kognitywnej*. W: J. Bartmiński (red.). *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*. T. 2: *Współczesny język polski*. Wrocław: Wydawnictwo Wiedza o Kulturze, s. 459–474.

- Kalaga, A. (2007). *Nomina agentis and nomina instrumenti in the Light of Categorization Theory: A Case for Prototype-semantics Approach*. *Linguistics. Academic Papers of College of Foreign Languages* 4, s. 51–59.
- Kleszczowa, K. (1981). *Ograniczenia semantyczne w procesie derywacji nazw narzędzi*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Polański, K. (1999). *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Puzynina, J. (1994). *Kategoria derywatów słowotwórczych w świetle lingwistyki kognitywnej*. W: *En Slavist I Humanismens Tegn. Festskrift til Kristine Heltberg*. København: Reitzel, s. 79–85.
- Schlesinger, I.M. (1989). *Instruments as Agents: On the Nature of Semantic Relations*. *Linguistics* 25, s. 189–210.
- Szymanek, B. (1988). *Categories and Categorization in Morphology*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Waszakowa, K. (1996). *Kategorie słowotwórcze z perspektywy semantyki kognitywnej (Zarys problematyki)*. W: R. Grzegorzycowa, A. Pajdzińska (red.). *Językowa kategoryzacja świata*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 285–295.
- Waszakowa, K. (1998). *Słowotwórczy aspekt procesów profilowania*. W: J. Bartmiński, R. Tokarski (red.). *Profilowanie w języku i w tekście*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 105–116.
- Белякова, Г.В. (2007). *Словообразовательная категория суффиксальных локативных существительных в современном русском языке*. Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет».
- Белякова, Г.В. (2008). *Словообразовательная категория как дериватологическая проблема (на материале словообразовательной категории суффиксальных локативных существительных в современном русском языке)*. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена* 59.
- Борисова, Т.Г. (2000). *Словообразовательная категория суффиксальных вещественных имен существительных с мутационным значением в современном русском языке*. Автореферат дис. ... канд. филол. Наук. Ставрополь.
- Грязнова, В.М. (1993). *Словообразовательная категория личных существительных мужского рода в русском литературном языке XIX в.* Автореферат дис. ... канд. филол. Наук. Санкт-Петербург.
- Косова, В.А. (2010). *Словообразовательная категория: формирование понятия и основные направления исследования*. *Ученые записки Казанского университета. Гуманитарные науки* 152, кн. 6, s. 199–212.
- Ревзина, О.Г. (1969). *Структура словообразовательных полей в славянских языках*. Москва: Издательство Московского университета.
- Тихонов, А.Н. (1985). *Словообразовательный словарь*. Москва: Русский язык.
- Толстова, Н.А. (2006). *Словообразовательная категория названий орудий труда в современном русском литературном языке*. Дис. ... канд. филол. Наук. Ставрополь.
- Шведова, Н.Ю. (1980). *Русская грамматика*. Москва: Издательство „Наука”.

---

## **Summary**

### Derivational Category in Structural and Cognitive Linguistics (Illustrated by the Example of *nomina attributiva* and *nomina instrumenti*)

The aim of the article is to present the notion “derivation category” in the light of structural and cognitive linguistics. The mentioned question is described on the basis of the example of Polish and Russian categories: *nomina attributiva* and *nomina instrumenti*. The author also touches upon the question of classical categorization theory and the concept of prototype categories which has significantly influenced the way of perception of the question under discussion.